

6. Лукіна, Т. О. Якість українських підручників для середніх загальноосвітніх шкіл: проблеми оцінювання і результати моніторингу : метод. посіб. [Текст] / Т.О. Лукіна. – К. : Академія, 2004. – 200 с.

7. Мадзігон, В. Підручник нового покоління: яким йому бути [Текст] / В. Мадзігон // Підручник ХХІ століття. – 2003. – № 1-4. – С. 41-42.

8. Тимошенко, І. До питання про структуру загального і спеціального книгознавства [Текст] / І. Тимошенко // Вісн. кн. палати. – 2006. – № 10. – С. 45- 47.

9. Топузов, О. М. Особливості створення підручників з географії як методичної системи в умовах проблемного підходу [Текст] / О. М. Топузов // Географія та основи економіки в школі. – 2006. – № 7. – С. 11-13.

10. Тупальський, Н. И. Учебник как объект педагогических исследований [Текст] / Николай Иванович Тупальский // Сов. педагогика. – 1982. – №5. – С. 140-141.

11. Ушинський, К. Д. Про користь педагогічної літератури [Текст] / К. Д. Ушинський // Твори : [у 6 т.]. – К. : Рад. шк., 1954. – Т. 1. – С. 33-50.

12. Яценко, В.С. Аналіз особливостей підручникотворення в галузях природничо-математичних дисциплін і технології профільної школи [Текст] / В. С. Яценко // Культура безпеки, екології та здоров'я. – 2010. – № 1. – С. 44-46.

UA Здійснено спробу теоретичного обґрунтування визначення поняття, структури, предмета, джерел і методів шкільного підручничознавства.

Ключові слова: навчальна література, шкільний підручник, підручникотворення, теорія підручника, книгознавство, менеджмент, підручничознавство.

RU Предпринята попытка теоретического обоснования определения понятия, структуры, предмета, источников и методов школьного учебниковедения.

Ключевые слова: учебная литература, школьный учебник, создание учебников, теория ученика, книговедение, менеджмент, учебниковедение.

EN An attempt of theoretical justification of the definition of the term «Theory of School Educational Book», its subject, contexture, source and methods.

Key words: educational materials, secondary school textbook, construction of textbook, Textbook Theory, Theory of Book, management, Theory of School Educational Book.

УДК 373.5.091.214+373.5.091.64(075):37.011.33

ОСОБЛИВОСТІ ВІДБОРУ ЗМІСТУ ОСВІТИ ДЛЯ ОСНОВНОЇ ШКОЛИ І ВІДОБРАЖЕННЯ ЙОГО У НАВЧАЛЬНИХ ПРОГРАМАХ І ПІДРУЧНИКАХ

*В. І. Кизенко, кандидат педагогічних наук,
докторант,*

*Інститут педагогіки НАПН України
e-mail: lab_didaktika@bigmir.net*

Постановка проблеми. Суспільно-політичне життя країни – це один з основних чинників, що значно впливає на формування змісту освіти. Соціально-економічні відносини, рівень розвитку науки, виробництва, техніки вносять певні корективи у зміст освіти, який має відповідати соціальному замовленню. Головною ідеєю сучасної освіти в усіх концепціях розвинених країн є ідея створення адаптивного освітнього середовища для становлення людини, формування її повноправного члена суспільства.

Відбуваються зміни у цінностях самої освіти. Провідними стають не засвоєння формальних знань і навичок, а гуманність стосунків, свобода самовиявлення, культивування індивідуальності, творча самореалізація особистості. Ос-

новними функціями сучасної освіти визнаються такі: функція *соціалізації* – навчання, виховання і розвиток дитини, в результаті яких вона буде підготовлена до активного, самостійного життя в суспільстві; *людинотворча* – збереження і відтворення екології людини, її тілесного та духовного здоров'я, особистої свободи, сенсу життя, створення умов для її розвитку і самореалізації; *культуротворча* – збереження і передача, відтворення і розвиток культури, сприяння національній і загальнолюдській культурній ідентифікації.

Проблема відбору змісту освіти є найважливішою у педагогічній науці всіх країн. Між сформульованими цілями навчання (за будь-якої ієрархізації) і навчальною програмою, між навчальною програмою і підручником завжди будуть стрибки і розриви, які дають можливість скласти набір варіативних навчальних програм і підручників різної складності. Найбільш інструментальними виявляються підвалини для формування діяльності. Однак і в цьому випадку плавність переходу від навчальної програми до навчального матеріалу залежить від рівня опису цієї діяльності. Особливу трудність завдає відбір наукового матеріалу.

Аналіз останніх досліджень. Проблемі відбору змісту освіти для середньої загальноосвітньої школи приділено значну увагу в дослідженнях Н. Бібік, М. Богуславського, М. Бурди, Н. Буринської, С. Гончаренка, В. Загвязинського, Л. Зоріної, В. Краєвського, Ю. Мальваного, І. Осмоловської, О. Савченко, А. Хуторського та ін. Так, наприклад, В. Загвязинський в авторській інтерпретації розкриває сучасне розуміння сутності, структури, розвивального впливу принципів навчання. Пропонує порівняльні характеристики сучасних систем навчання, рекомендації про способи проектування і реалізації понавчальної системи у рамках предметних та інтегративних курсів [3], а О. Савченко – досвід реформування української освіти: уроки і подальший поступ [5].

Мета статті – з'ясувати головні цінності в освіті, якими є дитина і педагог як наставник, здатний розвивати, захищати, оберігати її індивідуальність. Отже, центруємося на ідеях: людина – не засіб, а мета, тому не дитину треба пристосовувати до системи освіти, а школу до неї [4].

Основна частина. Розвивальне навчання – педагогічна система, за якої створюється спеціальний комплекс умов для повноцінного сенсорного, інтелектуального, морального, фізичного, естетичного розвитку дітей у різних видах навчальної діяльності. Результатом є суб'єктивність навчання, розвиток творчих здібностей, рефлексивність, стійка мотивація учіння [4]. Створення нових підручників було необхідне для початкової школи, де реалізується принципово інший зміст навчання. Щодо основної школи, то зміст навчання там завжди був теоретичним. Проблема тут не стільки в нових підручниках, скільки в методах викладення навчального матеріалу. На жаль, у багатьох педагогів досі немає розуміння того факту, що теоретичні знання, на відміну від конкретно-практичних, узагалі не можуть бути надані вербальним (інформаційним) способом, у готовому вигляді. Теоретичні знання засвоюються у процесі дослідження умов їх походження. Тільки тоді учні розуміють закономірності, які зафіксовані у теоретичних поняттях. Саме тому зараз за допомогою науки

створюються власні розробки з навчання предметів на основі принципів проблемності [2]. Отже, важливим є з'ясування особливостей відбору змісту освіти і відображення його у навчальних програмах і підручниках.

Формування змісту сучасної шкільної освіти відбувається в декілька етапів, які пов'язані з його проектуванням і реалізацією. Етап проектування змісту має три основних рівні. Перший – це рівень загальнотеоретичного уявлення, формами фіксації якого є розробка теоретичної концепції змісту освіти, визначення його складу, структури, функцій. Сучасна Концепція змісту шкільної освіти ґрунтується на особистісно орієнтованому підході. Зоною першочергової уваги є діяльність самого учня, яка забезпечує його розвиток. Знання, залишаючись однією з основних складових змісту освіти, визнаються потрібними не як такі, а для розв'язання важливих життєвих проблем. Засвоєння знань і вмінь пов'язується зі здатністю школяра використовувати їх у свідомій діяльності. У зв'язку з цим необхідним виявляється формування «відрефлексованого» [7] змісту освіти: тобто в процесі засвоєння знань учень повинен ставати об'єктом власного спостереження – аналізувати, усвідомлювати, оцінювати свій стан, планувати, прогнозувати та оцінювати результати своєї діяльності, приймати самостійні рішення, будувати стосунки з іншими. Через рефлексію виявляється суб'єктний досвід школяра – досвід життєдіяльності, якого він набуває у конкретних умовах соціокультурного оточення, в процесі сприйняття і розуміння ним світу людей і речей [8]. Суб'єктний досвід учня узгоджується в процесі навчання зі змістом освіти, який задає соціокультурні зразки у вигляді понять, законів, правил, прийомів дії, поведінки, обов'язкових для всіх.

Виходячи з цієї концепції, науковими співробітниками лабораторії дидактики Інституту педагогіки НАПН України був розроблений комплексний підхід до визначення компонентного складу змісту освіти, згідно з яким при конструюванні змісту освіти враховується структура процесу навчальної діяльності.

Оскільки загальна середня освіта розглядається як основа цілісного розвитку особистості молодої людини та її соціального становлення в суспільстві, а зміст освіти виступає як педагогічно адаптований соціальний досвід, він має містити відповідні структурні складові, кожна з яких є певним специфічним досвідом. Виходячи з того, що соціалізація особистості відбувається у сферах діяльності, спілкування і самосвідомості, доцільно говорити про такі компоненти змісту шкільної освіти, як: інформаційно-діяльнісний, комунікативний та рефлексивний.

Кожний компонент у змісті освіти як системному утворенні виконує певні функції, які щільно пов'язані між собою. Вони мають спонукати учнів до прояву і розвитку відповідних якостей особистості: пізнавальних, соціальних, творчих, організаційно-діяльнісних, комунікативних і рефлексивних, що стане основою для формування базових компетенцій особистості.

Системоутворювальною складовою виступає мета освіти – як бажане передбачення результату, котрий зв'язує в одне ціле елементи педагогічної систе-

ми. Виходячи з цього, зміст шкільної освіти має бути однією з педагогічних умов, яка через оволодіння системою світоглядних і соціально значущих знань забезпечує формування в учнів досвіду ціннісно-орієнтаційної, пізнавальної, соціальної, комунікативної, естетичної, фізичної діяльності та допоможе розкрити їхні індивідуальні особливості, визначити інтереси, нахили й забезпечити розвиток здібностей.

Конкретизація складу, структури, функцій змісту відбувається на другому рівні. Це рівень навчального предмета, який фіксується у стандартах освіти, навчальних програмах і методиках викладання навчальних предметів.

Третій рівень – це рівень навчального матеріалу, коли склад, структура й функції змісту освіти фіксуються у формі підручників та інших засобів навчання.

Більшість науковців Інституту педагогіки НАПН України є розробниками та авторами шкільних навчальних програм і підручників для середньої загальноосвітньої школи.

Акцентуючи увагу на особливостях відбору змісту освіти для основної школи, слід окреслити таке. У процесі розробки навчальних програм для основної школи науковці насамперед виходять з того, що основна школа забезпечує базову загальну середню освіту, і разом з початковою – є фундаментом загальноосвітньої підготовки. Крім того, вона формує в учнів готовність до вибору і реалізації шляхів подальшого здобуття освіти.

Ураховується також, що зміст освіти на цьому ступені є єдиним для всіх учнів, а особисто орієнтований підхід здійснюється через варіативність методик організації навчання, залежно від пізнавальних здібностей школярів, і через різноманітні факультативні курси.

Оскільки зміст базової освіти структурується за галузевим принципом у семи освітніх галузях і реалізується в системі відповідних навчальних предметів і курсів, науковцями розроблені відповідні комплекти навчальних програм, які затверджувались у Міністерстві освіти і науки, молоді та спорту України як типові.

Пріоритетними критеріями відбору змісту освіти стали: урахування практичного значення змісту навчального матеріалу для формування базових компетенцій особистості, урахування доцільності збагачення світоглядних знань учнів методами і прийомами наукового пізнання, які створюють передумови для всебічного розвитку особистості учня.

Провідними принципами формування змісту освіти в основній школі є: принцип науковості, принцип фундаменталізації наукових знань, принцип гуманітаризації освіти, принципи системності та наступності у конструюванні змісту навчального матеріалу; урахування єдності змістової і процесуальної сторін навчання, що реалізується через принцип корисності знання для практичної діяльності людини і принцип контекстного оволодіння навчальним змістом.

Аналіз підходів до створення навчальних програм показує, що автори ґрунтуються на основних змістових лініях навчальних курсів, які визначені в Дер-

жавному стандарті базової і повної загальної середньої освіти (2004). Водночас, недостатньо уваги приділяється емоційно-ціннісній, організаційно-діяльнісній, рефлексивній складовим змісту освіти, які створюють умови для самовизначення і самоосвіти школярів і є основою для розвитку їхніх загальнонавчальних компетенцій.

Уперше затвердження навчальних програм здійснювалося не на варіативній основі, а за конкурсним відбором єдиної програми для кожного навчального предмета основної школи. Більшість науковців Інституту педагогіки НАПН України взяли участь у Всеукраїнському конкурсі навчальних програм і підручників для загальноосвітніх навчальних закладів. На першому етапі конкурсу, що його проводило Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, експертизу проходили навчальні програми для основної школи.

Комплекти навчальних програм, подані на конкурс, розроблені науковцями Інституту педагогіки НАПН України згідно з вимогами Всеукраїнського конкурсу навчальних програм за такою орієнтовною структурою: пояснювальна записка (мета і завдання навчального предмета, характеристика структури програми, особливості організації навчально-виховного процесу, критерії оцінювання навчальних досягнень учнів, рекомендації щодо роботи з програмою, зміст навчального матеріалу та вимоги до навчальних досягнень учнів). Також зазначаємо, що вироблено вимоги, зокрема, до рівня загальноосвітньої підготовки учнів, які зведено до практичної сторони пізнавальної діяльності (порівнює, характеризує, спостерігає, використовує, показує на карті, розв'язує, дотримується правил тощо), що й віддзеркалює досвід предметної діяльності, який є тільки одним з елементів у системі базових компетенцій учня.

Більшість навчальних програм науковців Інституту педагогіки НАПН України стали переможцями конкурсу. Це навчальні програми з таких предметів: українська мова для шкіл з українською мовою навчання, українська мова для шкіл з російською мовою навчання, російська та зарубіжна література, іноземні мови, математика, фізика, хімія, біологія, географія, історія України, трудове навчання.

Другий етап формування змісту шкільної освіти пов'язаний з його реалізацією і співвідноситься з процесом навчання. Він забезпечується, з одного боку, безпосереднім включенням навчального матеріалу у процес навчання з опорою на концепцію змісту освіти, через осмислення вчителем власних дій в ході методичної рефлексії. З іншого боку, на цьому етапі відбувається засвоєння змісту в ході і в результаті навчання. Відбувається аналіз його складу, структури і функцій як особистісного надбання учня. Зміст трансформується в усвідомлені і засвоєні учнями у способи їхньої навчальної діяльності. Ефективності цього процесу сприяє рефлексія – здатність людини до самопізнання, уміння аналізувати власні дії, вчинки, мотиви й зіставляти їх із суспільно значущими цінностями, а також з діями і вчинками інших людей.

На виконання статті 15 Закону України «Про освіту», з метою впровадження Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 р.

№ 1392, наказу Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 19.01.2012 р. № 43 «Про виконання постанови Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 р. № 1392» затверджено Типові навчальні плани загальноосвітніх навчальних закладів II ступеня і ввести Типові навчальні плани загальноосвітніх навчальних закладів II ступеня в дію поетапно: у 5 класах загальноосвітніх навчальних закладів – з 2013/14 навчального року; у 6 класах загальноосвітніх навчальних закладів – з 2014/15 навчального року; у 7 класах загальноосвітніх навчальних закладів – з 2015/16 навчального року; у 8 класах загальноосвітніх навчальних закладів – з 2016/17 навчального року; у 9 класах загальноосвітніх навчальних закладів – з 2017/18 навчального року [6].

Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти ґрунтується на засадах особистісно орієнтованого, компетентнісного і діяльнісного підходів, що реалізовані в освітніх галузях і відображені в результативних складових змісту базової і повної загальної середньої освіти. При цьому особистісно зорієнтований підхід до навчання забезпечує розвиток академічних, соціокультурних, соціально-психологічних та інших здібностей учнів.

Компетентнісний підхід сприяє формуванню ключових і предметних компетентностей. Діяльнісний підхід спрямовується на розвиток умінь і навичок учня, на застосування здобутих знань у практичних ситуаціях, пошук шляхів інтеграції до соціокультурного та природного середовища.

У Державному стандарті (2011) враховано можливість навчального середовища, сприятливого для задоволення фізичних, соціокультурних і пізнавальних потреб учнів.

Цей Державний стандарт включає такі освітні галузі, як «Мови і література», «Суспільствознавство», «Мистецтво», «Математика», «Природознавство», «Технології», «Здоров'я і фізична культура», зміст яких послідовно взаємопов'язаний зі змістом відповідних освітніх галузей Державного стандарту початкової загальної освіти.

Зміст освітніх галузей, їх складові, державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів відповідають завданням основної і старшої школи у їх послідовному взаємозв'язку. Зміст кожної освітньої галузі структурується та реалізується за навчальними предметами і курсами, програми яких затверджує МОНмолодьспорту України.

Визначальними для системи вітчизняної загальної середньої освіти є українськомовне спрямування всіх освітніх галузей [1].

Висновки. Державні стандарти мають потужний реформаторський зміст, бо ґрунтуються на особистісно орієнтованому і компетентнісному підходах. Саме на формування в дитини індивідуальної системи знань і ставлення до навколишнього світу, на збагачення суб'єктного досвіду і спрямоване особистісно орієнтоване навчання. Одним із його основних завдань є не просто засвоєння знань учнями, а їх самостійне здобування і цілеспрямоване застосування. Йдеться про ті знання, що їх набув учень у результаті поєднання свого суб'єктного досвіду та інформації, яку він одержав від учителя або з інших джерел.

В особистісно орієнтованому навчанні важливе не лише (і не стільки) запитання «Що це означає?», скільки – «Що це означає для мене?».

Такий підхід передбачає формування у школярів варіативних індивідуалізованих знань, нерозривно пов'язаних з реальним світом, тобто автентичних. Знання стають справді автентичними, якщо: а) входять до системи знань, сформованої самим учнем; б) є «активними», тобто учень уміє користуватися ними, ставити запитання і виконувати пізнавальні й практичні дії, щоб здобути знання, яких йому недостатньо; в) є усвідомленою учнями цінністю для реального життя.

Варіативний підхід до відбору змісту освіти важливий, оскільки враховує психолого-педагогічні особливості учнів і методичні переваги вчителя.

З огляду на викладене, висновуємо, що проблема відбору змісту освіти для основної школи і відображення його у навчальних програмах і підручниках остаточно не розв'язана і потребує подальших теоретичних і експериментальних досліджень.

Література

1. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти: Затв. постановою Кабінету Міністрів України від 23 лист. 2011 р. № 1392 [Текст] // Інформ. зб. та коментарі М-ва освіти і науки, молодьспорту України. – 2012. – № 4/5 – С. 3–24.
2. Дусавицький, О. Психолого-педагогічні передумови побудови основної школи в системі розвивального навчання [Текст] / О. Дусавицький // Директор школи. Україна. – 2003. – № 4. – С. 90–94.
3. Загвязинский, В.И. Теория обучения: современная интерпретация : учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений. – 5-е изд., стр. [Текст] / В. И. Загвязинский. – М. : Изд. «Академия», 2008. – 192 с.
4. Савченко, О. Я. Дидактика початкової освіти : підруч. [Текст] / О. Я. Савченко. – К. : Грамота, 2012. – 504 с.
5. Савченко, О. Я. Досвід реформування української освіти: уроки і подальший поступ [Текст] / О. Я. Савченко // Шлях освіти. – 2010. – № 3. – С. 2–6.
6. Типові навчальні плани загальноосвітніх навчальних закладів II ступеня: Затв. наказом М-ва освіти і науки, молодьспорту України від 03.04.2012 р. № 409 [Текст] // Інформ. зб. та коментарі М-ва освіти і науки, молодьспорту України. – 2012. – № 11/12. – С. 3–14.
7. Третьяков, П. И. Адаптивное управление педагогическими системами : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений [Текст] / П. И. Третьяков, С. Н. Митин, Н. Н. Бояринцева ; [под ред. П. И. Третьякова]. – М. : Академия, 2003. – 367 с.
8. Якиманская, И. С. Технология личностно-ориентированного образования [Текст] / И. С. Якиманская. – М., 2000.

UA У статті розглянуто основні функції сучасної освіти, схарактеризовано етапи і рівні формування змісту сучасної шкільної освіти.

Ключові слова: основна школа, зміст освіти, відбір змісту навчання, навчальна програма, підручник.

RU В статье рассмотрены основные функции современного образования, охарактеризованы этапы и уровни формирования содержания современного школьного образования.

Ключевые слова: основная школа, содержание образования, отбор содержания образования, учебная программа, учебник.

EN The article highlights the main functions of the contemporary education describing stages and levels of content structuring in modern school education.

Key words: basic school, education content, learning content selection, programme of study, textbook.